

Universiteit Utrecht

BACHELORSCRIPTIE

Brexit: hoe nu verder?
**Een onderzoek naar de kwesties die spelen
in de Tweede Kamer aangaande de
brexitonderhandelingen**

Naam:	Eloy Rowan Bakker
Studentnummer:	3997677
Datum:	21-02-2018
Aantal woorden:	8856
GES Eindwerkstuk	BA GE3V14054
Begeleidster:	Beers, M.C.

Samenvatting

Na het referendum voor een brexit van 23 juni 2016 was er verbazing en ongeloof in het Verenigd Koninkrijk, Europa en de wereld. Bijna niemand ging ervan uit dat het mogelijk was. Een aantal wetenschappers hebben al een poging gedaan om de gevolgen van de brexit te onderzoeken. Dhingra, Velthuijsen en van Berkum en Terluin hebben onderzocht dat een brexit zeer nadelig is voor de economie van Nederland en het Verenigd Koninkrijk. Alle drie benadrukken echter dat de gevolgen afhangen van de resultaten van de onderhandelingen over brexit. Het is daarom van belang om te onderzoeken hoe een land de onderhandelingen in gaat. De onderzoeksvraag is daarom: ‘welke punten komen naar voren in de Tweede Kamerdebatten, tussen 23 juni 2016 en 29 maart 2017, die belangrijk zijn voor Nederland bij het begin van de brexitonderhandelingen?’. Deze vraag zal beantwoord worden door te kijken of de Nederlandse regering een zachte of harde brexit wil en welke belangrijke onderwerpen het meeneemt de onderhandelingen in.

Het eerste hoofdstuk behandelt de eerste reactie van de Nederlandse regering. Die eerste reactie was vooral gericht op wat nu? Wanneer zouden de onderhandelingen beginnen en wat zou dat gaan betekenen voor Nederland? De Nederlandse regering wilde in eerste instantie ervoor zorgen dat de gevolgen voor Nederland zo klein mogelijk zouden zijn. Het leek hierdoor vooral voor een zachte brexit te gaan.

Het tweede hoofdstuk gaat over de periode erna. De Britse regering had de orde weer redelijk op zaken en de Nederlandse regering was net terug van zijn zomerreces. De Nederlandse regering vond dat de beste manier om de economische gevolgen zo klein mogelijk te houden was om het Verenigd Koninkrijk in de interne markt te houden. Een belangrijk punt van aandacht was de veiligheid, Nederland had graag dat het Verenigd Koninkrijk een belangrijke rol zou blijven spelen op het gebied van veiligheid in Europa. Een ander belangrijk onderwerp was de visserij. Door de brexit zouden de vissers niet meer mogen vissen in Britse wateren wat voor veel vissers faillissement zou betekenen.

In het derde hoofdstuk speelt de toespraak van de Minister-President van het Verenigd Koninkrijk, Theresa May, een centrale rol. Zij benadrukte dat het Verenigd Koninkrijk niet in de interne markt zou blijven. De Nederlandse regering was echter nog altijd open voor een eventueel handelsakkoord aangezien dat de Nederlandse economie dan het minst zou schaden.

Het antwoord op de vraag: ‘wat zijn, voor de Nederlandse regering, belangrijke kwesties, na het referendum over de brexit op 23 juni 2016, bij het begin van de brexitonderhandelingen op 29 maart 2019, gezien de mogelijke gevolgen voor Nederland?’ is dan dat de Nederlandse regering het liefst een zachte brexit zou willen want dat is in de economische belangen van Nederland. Verder hopen ze dat het Verenigd Koninkrijk betrokken zal blijven bij de veiligheid van Europa en dat ze hun wateren openhouden voor de Nederlandse vissers.

Inhoudsopgave

Samenvatting	I
Inleiding	1
Historiografie	1
Methode en theoretisch kader	3
1 De eerste reactie: Hoe nu verder?	7
1.1 Kansen of nadelige gevolgen brexit	7
1.2 Hoe nu verder?	9
1.3 Conclusie	10
2 Bezinning	11
2.1 De interne markt	11
2.2 Veiligheid en de visserij	12
2.3 Conclusie	13
3 De toespraak van May	14
3.1 Een zachte brexit?	14
3.2 De toekomst van Europese burgers	15
3.3 Conclusie	16
Conclusie	17
Literatuurlijst	20

Inleiding

Schok, verbazing en ongeloof heerste bij Europese politici, media en burgers na de uitslag van het brexitreferendum van 23 juni 2006. De burgers van het Verenigd Koninkrijk hadden namelijk gestemd voor een brexit. De verhouding tussen het Verenigd Koninkrijk en de Europese Unie (EU), of Europa in het algemeen, zijn nooit geweldig geweest maar de EU had toch ook het Verenigd Koninkrijk welvaart gebracht. Het merendeel van de Britten zag blijkbaar alleen de nadelen van de EU; de migratiestroom, een oneindig hoeveelheid regels en de hoge kosten van de EU, om er maar een paar te noemen. De meesten in Nederland waren ook verbaasd en ook teleurgesteld. Het Verenigd Koninkrijk werd toch gezien als een bondgenoot en een belangrijke handelspartner. Meteen werd er gespeculeerd in de media over de gevolgen voor Nederland, vooral economisch gezien. Dit onderzoek zal gaan over die gevolgen voor Nederland en wat dat betekent voor de onderhandelingen over de brexit.

Historiografie

Er is op veel verschillende manieren gekeken naar de brexit. Vooral de economische kant is veel belicht, niet alleen voor het Verenigd Koninkrijk maar ook voor Nederland. Kierzenkowski, Dhingra en Busch en Matthes hebben geschreven over de Economische gevolgen van een brexit voor het Verenigd Koninkrijk. Kierzenkowski, een econoom werkzaam bij de Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) heeft samen met anderen, een paper geschreven over wat de gevolgen zijn van een brexit voor de economie. Het is uitgegeven in april 2016, dus nog voordat er voor een brexit gestemd is. In ‘The Economic Consequences of Brexit: A Taxing Decision’¹ wordt uitgelegd waarom de brexit slecht zou zijn voor de economie. Ze geven hier een aantal redenen voor, namelijk dat een brexit zou leiden tot een grotere economische onzekerheid waardoor investeringen, overheidsuitgaven en consumentenuitgaven verminderen. Ook verliest het Verenigd Koninkrijk de toegang tot de Europese markt en zal het nieuwe handelsovereenkomsten moeten sluiten met de EU, maar ook met andere landen. Dit kost tijd en zal ze veel geld kosten.² Swati Dhingra, een econoom en werkzaam voor ‘London School of Economics and Political Science’ is het hier grotendeels mee eens. In haar artikel ‘The Consequences of Brexit for UK trade and living standards’³ gaat ze in op hoeveel het Verenigd Koninkrijk zal verliezen. Ze zegt echter ook dat de hoeveelheid zal liggen aan de onderhandelingen over een brexit. Ze gaat ook in op de gevolgen voor andere EU-landen en zegt dat vooral Ierland, Nederland en België het meest geraakt zullen worden. Ze gaat ook meer in op de gevolgen voor de huishoudens in het Verenigd Koninkrijk en verwacht ook een vermindering van

¹Rafal Kierzenkowski, Nigel Pain, Elena Rusticelli en Sanne Zwart, *The Economic Consequences of Brexit: A Taxing Decision* (Parijs 2016).

²Kierzenkowski, Pain, Rusticelli en Zwart, *The Economic Consequences of Brexit*, 5-7.

³Swati Dhingra, Gianmarco Ottaviano, Thomas Sampson en John Van Reenen, *The consequences of Brexit for UK trade and living standards* (Londen 2016).

de levensstandaard.⁴ Busch, een senior econoom aan het instituut van economisch onderzoek van de universiteit van Keulen, en Matthes, hoofdonderzoeker aan het instituut van economisch onderzoek van de universiteit van Keulen zijn in hun artikel ‘Brexit – The Economic Impact: A Meta-Analysis’⁵ het ook grotendeels eens met Dhingra en Kierzenkowski. Busch en Matthes vinden ook dat de nadelen het opwegen tegen de voordelen van een brexit. Zij voegen er nog aan toe dat een brexit ervoor kan zorgen dat grote internationale bedrijven het Verenigd Koninkrijk zullen verlaten omdat deze bedrijven het Verenigd Koninkrijk zagen als toegangspoort voor de Europese markt.⁶

De gevolgen van de brexit op Nederland zijn minder beschreven dan de gevolgen van de brexit op het Verenigd Koninkrijk. Er zijn twee onderwerpen waar voornamelijk Nederlandse wetenschappers zich op focussen; namelijk de gevolgen voor Nederland in Europa en de gevolgen voor de Nederlandse economie. Van Ham, senior research fellow aan het Clingendael instituut, schreef een artikel in de Volkskrant, ‘Nederland raakt invloed in EU kwijt na een brexit’⁷, waarin hij uitlegt dat na een brexit de Frans-Duitse as de beslissingen zal nemen in de EU. Het Verenigd Koninkrijk lag namelijk vaak dwars, met steun van veel kleine EU landen, waardoor de kleinere EU landen, zoals Nederland, meer te zeggen hadden. Met een brexit zou dit dus verdwijnen.⁸ Schout, Senior Research Fellow en Coordinator Europe aan het Clingendael instituut, schreef een soortgelijk artikel in de NRC ‘Frans-Duitse EU-tandem zet Nederland voor het blok’⁹ waarin hij toevoegt dat Duitsland, wat vaak als een bondgenoot in de EU wordt gezien, vaker voor Frankrijk koos. Hiermee lijkt het erop dat een verdere integratie van Europa niet tegengehouden kan worden.¹⁰

Waar in de media en in de politiek het veel gaat over de gevolgen van brexit op de Nederlandse economie valt dat in de academische wereld mee. Van Berkum, senior onderzoeker economie aan de universiteit van Wageningen, en Terluin, DLO onderzoeker aan de universiteit van Wageningen, zijn twee economen gespecialiseerd in landbouweconomie en hebben een artikel geschreven over de gevolgen van de brexit op de agrarische handelsstromen tussen het Verenigd Koninkrijk en Nederland. In ‘Brexit en de agrarische handel met het VK’¹¹ zeggen ze dat er niet zoveel te voorspellen valt. Er valt namelijk pas iets te zeggen zodra duidelijk is wat de voorwaarden van de brexit zijn. Ook is de koers van het pond van belang. Mocht het Verenigd Koninkrijk geen toegang tot de Europese markt hebben en het pond daarmee daalt, dan verwachten ze wel dat de export van landbouwproducten naar het Verenigd Koninkrijk zal afnemen omdat de Nederlandse producten dan te duur zouden worden.¹² Velthuisen, hoogleraar Finance & Control aan de rijksuniversiteit Groningen, schreef in een artikel ‘Brexit, en nu?’¹³ dat Nederland economisch harder geraakt zal worden dan de meeste andere Europese landen. De kosten kunnen gaan oplopen tot tien miljard euro in de periode tot 2030. Verder verwacht hij dat het pond zal dalen waardoor hij verwacht, net als van Berkum en Terluin, dat de export naar het Verenigd Koninkrijk zal afnemen en de import zal toenemen. Hij benadrukt dat de gevolgen voor de Nederlandse economie afhangen van de voorwaarden van de brexit. Bij een harde brexit waarbij het Verenigd Koninkrijk geen toegang zal krijgen tot de vrije Europese

⁴Dhingra, Ottaviano, Sampson en van Reenen, *The consequences of Brexit for UK trade and living standards*, 1-10.

⁵Berthold Busch en Jurgen Matthes, *Brexit – The Economic Impact: A Meta-Analysis* (Keulen 2016).

⁶Busch en Matthes, *Brexit – The Economic Impact*, 4.

⁷Peter van Ham, ‘Nederland raakt invloed in EU kwijt na een brexit’, *de Volkskrant*, 2 maart 2016.

⁸Van Ham, ‘Nederland raakt invloed in EU kwijt na een brexit’.

⁹Adriaan Schout, ‘Frans-Duitse EU-tandem zet Nederland voor het blok’, *NRC Handelsblad*, 19 juni 2017.

¹⁰Schout, ‘Frans-Duitse EU-tandem zet Nederland voor het blok’.

¹¹Siemen van Berkum en Ida Terluin, *Brexit en de agrarische handel met het VK* (Wageningen 2017).

¹²Van Berkum en Terluin, *Brexit en de agrarische handel met het VK*, 1-4.

¹³Jan Willem Velthuisen, ‘Brexit, en nu?’, <https://www.pwc.nl/nl/assets/documents/pwc-brexit-leaflet.pdf> (5 januari 2018).

markt, zullen de handelskosten met 13% stijgen. Hij benadrukt echter dat bij een zachte brexit er een nieuw vrijhandelsverdrag kan komen en dat de gevolgen 20% minder erg zullen zijn.¹⁴

De ware gevolgen van de brexit voor zowel het Verenigd Koninkrijk en Nederland hangen dus af van de voorwaarden waarop het Verenigd Koninkrijk de Europese Unie verlaat, bij een harde brexit zullen de gevolgen veel groter zijn dan bij een zachte brexit. De onderhandelingen over deze voorwaarden worden gevoerd door de Britse Minister van de brexit, David Davis en de Europese Commissie, onder leiding van Michel Barnier. De Europese Commissie bestaat uit 28 leden, van elke lidstaat een. De uitkomst van deze onderhandelingen zullen uiteindelijk goedgekeurd moeten worden door de Europese Raad, het Europese Parlement en het Britse Parlement. De Europese Raad bestaat uit de regeringsleden van de Europese Unie, en het Europese Parlement is een volksvertegenwoordiging waar Nederland 3.5% van de zetels heeft. De positie van Nederland in de brexitonderhandelingen lijkt hierdoor niet sterk terwijl de belangen groot zijn. Dit geldt echter voor meerdere landen. Het is gebruikelijk in de Europese Unie om bondgenoten te vinden om zo een grotere invloed uit te kunnen oefenen. Doordat ook Ierland, België en Denemarken grote economische banden met het Verenigd Koninkrijk hebben, lijken zij de ideale bondgenoten.¹⁵ Dit zou de positie van Nederland verstevigen en is het belangrijk om te weten wat de Nederlandse regering wil uit een eventueel akkoord. Dit onderzoek zal zich niet alleen richten op de interne markt. Ook andere onderwerpen zullen de aandacht krijgen. Zo is in de media ook aandacht geweest voor de rechten van EU-burgers in het Verenigd Koninkrijk en voor Britse burgers in Europa. Het is daarom interessant of er ook andere onderwerpen van belang zijn voor de Nederlandse regering in de brexitonderhandelingen.

Er hangt veel af van de uitkomst van de brexitonderhandelingen. Het is daarom van belang om te weten wat Nederland belangrijk vindt in deze onderhandelingen. Deze scriptie zal daarom de vraag: ‘welke punten komen naar voren in de Tweede Kamerdebatten, tussen 23 juni 2016 en 29 maart 2017, die belangrijk zijn voor Nederland bij het begin van de brexitonderhandelingen?’ De Tweede Kamerdebatten staan in dit onderzoek centraal omdat de Nederlandse regering geen uitspraken wil doen over hoe Nederland de brexitonderhandelingen ingaat. Minister-president Mark Rutte laat in een debat op 16 september 2016 weten dat de Europese Unie niet gaat speculeren over de onderhandelingen omdat dit de positie van de Europese Unie verzwakt.¹⁶ Deze lijn trekt de Nederlandse regering in deze periode door. In het openbaar wordt er niet veel gezegd over wat de kernpunten zijn voor Nederland in de brexitonderhandelingen. Uit de Tweede Kamerdebatten kan echter alsnog belangrijke informatie gehaald worden om twee redenen. Ten eerste reageert de Nederlandse regering wel degelijk op vragen van Tweede Kamerleden over de gevolgen van de brexit op bijvoorbeeld veiligheid. Ten tweede zien we in de Tweede Kamerdebatten wat er in de Nederlandse politiek speelt en wat belangrijke onderwerpen zijn voor Nederland aangaande de brexitonderhandelingen. De oppositie maakt zich uiteraard ook zorgen om de gevolgen van een brexit op Nederland en laat dit ook merken in de debatten. Samen met de reactie van de regering hierop is dan te onderzoeken wat de belangrijke punten zijn voor Nederland bij het begin van de brexitonderhandelingen.

Methoden en theoretisch kader

Deze hoofdvraag zal worden beantwoord met behulp van twee deelvragen. De eerste deelvraag zal over of Nederland zal aansturen op een harde of een zachte brexit. De reden dat dit losstaat van de andere onderwerpen is omdat door Dhingra, Kierzenkowski en Velthuisen al is aange-

¹⁴Velthuisen, ‘Brexit, en nu?’, 1-2.

¹⁵Dhingra, Ottaviano, Sampson en van Reenen, *The consequences of Brexit for UK trade and living standards*, 6.

¹⁶*Verlag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (hierna: *HTK*) 2016-2017, Europese top Bratislava, 21501-20, nr. 111, 29 september 2016, 22.

toond dat het verschil in de gevolgen van een harde of een zachte brexit zeer groot zijn en ook van belang zijn voor de economie van zowel Nederland als het Verenigd Koninkrijk en verdient daarom extra aandacht. De eerste deelvraag is: ‘wil de Nederlandse regering een harde of een zachte brexit?’ Na het referendum over de brexit 23 juni 2016 kwam al vrij snel de vraag of het een harde of een zachte brexit zou worden. Volgens Kenneth Armstrong, professor Europese rechten aan de universiteit van Cambridge, kwam dit omdat de voorstanders van een brexit geen duidelijk plan hadden voor hoe een brexit eruit zou zien. In zijn boek ‘Brexit Time: Leaving the EU - Why, How and When?’ legt hij uit dat de keuze tussen een harde en een zachte brexit niet binair is maar dat er meerdere opties zijn voor voornamelijk een zachte brexit.¹⁷ De definitie van een harde brexit ligt namelijk vast, er zijn echter meerdere manieren om het te verzachten. Stefaan Van den Bogaert, hoogleraar Europees recht en directeur van het Europa Instituut aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden, en Armin Cuyvers, Universitair Hoofddocent Europees recht aan het Europa Instituut van de Universiteit Leiden, leggen duidelijk uit wat er wordt bedoeld met een harde brexit. Zij leggen in hun artikel ‘Brexit: Over & Out?’ uit dat bij een harde brexit, de tarieven voor de handel tussen het Verenigd Koninkrijk en de Europese Unie zal stijgen naar het niveau van de Wereldhandelsorganisatie (WHO).¹⁸ Volgens Jan Willem Velthuisen zou dit betekenen dat de handelstarieven van 0% naar 13% zullen stijgen.¹⁹ Het Verenigd Koninkrijk stapt hiermee dus uit alle Europese instituties waarmee de kosten van handel en de gevolgen voor de economie van zowel de Europese Unie als het Verenigd Koninkrijk groot zal zijn. Een van de manieren om deze harde brexit te verzachten is volgens Armstrong door middel van een associatieverdrag.²⁰ Helen Wallace, emeritus professor van de Europese instituut van London School of Economics and Political Science, legt in haar artikel: ‘Heading for the Exit: the United Kingdom’s Troubled Relationship with the European Union’²¹ de verschillende opties van een associatieverdrag uit. De eerste is dat het Verenigd Koninkrijk, net als Noorwegen, in de Europese Economische Ruimte (EER) zal blijven en daarmee toegang houdt tot de interne markt met daarbij het vrij verkeer van personen. De tweede optie is dat het Verenigd Koninkrijk alleen in de douane-unie blijft, net als Turkije.²² Armstrong voegt daar nog een optie aan toe, namelijk een associatieakkoord zoals die tussen de EU en Oekraïne. Dit is een uitgebreid handelsverdrag waarbij er echter geen vrij verkeer van personen is.²³ Michael Emerson, een Associate Senior Research Fellow aan het Centre for European Policy Studies, ziet in zijn artikel ‘Which model for Brexit?’²⁴ nog een optie, namelijk een associatieverdrag zoals die tussen Zwitserland en de Europese Unie. Zwitserland heeft jaren kunnen kiezen wat ze wel, en wat ze niet wilde overnemen van de Europese Unie. Emerson geeft echter wel aan dat dit scenario niet erg waarschijnlijk is aangezien hier grote onvrede over heerst in de Europese Unie. Een andere optie die Emerson geeft is een vrijhandelsverdrag. Hierdoor zullen de kosten van de handel wel iets stijgen maar deze zal wel minimaal zijn.²⁵ Velthuisen heeft het bij een zachte brexit ook voornamelijk over een vrijhandelsverdrag. De optie waarbij het Verenigd Koninkrijk in de EER zal blijven is volgens Velthuisen niet waarschijnlijk, omdat dit tegen de sentimenten van de brexit indruist. De stemmers voor een brexit wilde juist weer controle over de Britse

¹⁷Kenneth Armstrong, *Brexit Time: Leaving the EU - Why, How and When?* (Cambridge 2017).

¹⁸Stefaan van den Bogaert en Armin Cuyvers, ‘Brexit: Over & Out?’, *Nederlands Juristenblad* (2016) 36, 2666-2677, aldaar 2670 en 2673.

¹⁹Velthuisen, ‘Brexit, en nu?’, 2.

²⁰Armstrong, *Brexit Time*, 143.

²¹Helen Wallace, ‘Heading for the Exit: the United Kingdom’s Troubled Relationship with the European Union’, *Journal of Contemporary European Research* 12 (2016) 4, 809-815.

²²Wallace, ‘Heading for the Exit’, 814.

²³Armstrong, *Brexit Time*, 147.

²⁴Michael Emerson, *Which model for Brexit?* (Brussel 2016).

²⁵Emerson, *Which model for Brexit?* 2-7.

grenzen en dat kan niet door in de EER te blijven.²⁶ Een harde brexit is qua definitie bij al deze professoren hetzelfde, namelijk dat het Verenigd Koninkrijk volledig uit de EU treedt en terug valt op de handelsvoorwaarden van de WHO. Een zachte brexit kan echter verschillende vormen aannemen en kan op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Er zal niet een definitie worden gekozen voor een zachte of harde brexit omdat de Nederlandse politiek ook verschillende betekenissen aanhoudt en de betekenis in deze periode ook verandert. Deze verandering zal in de hoofdstukken aangegeven worden.

De tweede deelvraag zal kijken naar andere onderwerpen dan de interne markt. Deze deelvraag is: ‘wat zijn de andere belangrijke onderwerpen in het Nederlandse politieke debat aangaande brexit?’ Dit is een subjectieve vraag. Het is echter wel van belang, want dit onderzoek is te kort om op elk onderwerp in te gaan. Om te bepalen wat wel en niet van belang is, wordt er gekeken naar welke onderwerpen vaker aan bod komen en of de Nederlandse regering er inhoudelijk op ingaat. Een onderwerp wordt belangrijk gezien als er meerdere Tweede Kamerdebatten over het onderwerp zijn geweest, de Minister of Staatssecretaris van het betreffende onderwerp op het onderwerp is ingegaan en deze Minister of Staatssecretaris aangeeft dat het een belangrijk onderwerp is in de brexitonderhandelingen voor de Nederlandse regering. Voldoet een onderwerp niet aan deze eisen dan wordt het buiten dit onderzoek gelaten.

Om de deelvragen te beantwoorden zal er primair bronnenonderzoek worden gedaan. Er zal voornamelijk gekeken worden naar Tweede Kamerdebatten. Er is hierbuiten uiteraard ook veel over de brexit gezegd door de Tweede Kamerleden en ministers, denk daarbij aan toespraken van bijvoorbeeld Mark Rutte in de Verenigde Naties (VN) of bij de universiteit van Singapore. Deze zullen niet worden meegenomen in het onderzoek omdat de toespraken telkens in een andere context worden gehouden waardoor het lastiger wordt om ze met elkaar te vergelijken. Tweede Kamerdebatten gaan meer over wat belangrijk is voor Nederland terwijl toespraken ook andere onderwerpen kunnen aanbreken die belangrijk zijn voor de context waarin ze worden gegeven. Dit onderzoek gaat over de periode vanaf de uitslag van het brexit referendum, 23 juni 2016, tot de indiening van artikel 50 waarmee de onderhandelingen over de brexit begint, 29 maart 2017. Het onderzoek begint na de uitslag van het referendum omdat daarvoor een brexit vooral speculatief was. Het was zeer onzeker of het Verenigd Koninkrijk überhaupt voor een brexit zou stemmen. Het onderzoek eindigt met het indienen van artikel 50 omdat de onderhandelingen dan beginnen en het Nederlandse standpunt daarna beïnvloed zal raken door hoe de onderhandelingen verlopen.

Dit onderzoek zal opgebouwd zijn in drie hoofdstukken waarin beide deelvragen worden behandeld. De hoofdstukken zijn verdeeld in drie periodes. Het eerste hoofdstuk zal gaan over de initiale reactie van de Nederlandse regering. Er is kort na de stemming voor een brexit een debat geweest over de brexit waar de eerste reacties door de partijleiders werden gegeven. Ze gingen hier ook met elkaar over in debat. Deze periode duurt tot 6 september, het einde van het zomerreces. In deze periode zijn nog een aantal debatten geweest waar de brexit en de gevolgen daarvan voor Nederland een belangrijk thema waren. De tweede periode en dus het tweede hoofdstuk is vanaf 6 september. De eerste reactie op brexit is geweest. De regering is terug van vakantie en heeft het kunnen laten bezinken en tijd gehad om te kijken naar eventuele gevolgen van brexit op Nederland. Het Verenigd Koninkrijk heeft zich enigszins herpakt en lijkt de zaken steeds beter op orde te krijgen. De tweede periode duurt tot de toespraak van Minister-President van het Verenigd Koninkrijk Theresa May op 17 januari 2017. In deze toespraak noemt May een aantal punten die voor het Verenigd Koninkrijk van belang zijn en hierdoor verandert het

²⁶Velthuijsen, ‘Brexit, en nu?’, 2.

debat in Nederland. Het derde hoofdstuk begint na de toespraak van May.²⁷ Deze periode duurt tot het Verenigd Koninkrijk artikel 50 indient op 29 maart 2017. Hierna beginnen de onderhandelingen en is dus een logisch einde van dit onderzoek.

²⁷The Telegraph, 'Theresa May's Brexit speech in full' (versie 17 januari 2017), <http://www.telegraph.co.uk/politics/2017/01/17/theresa-mays-brexit-speech-full/> (23 januari 2018).

Hoofdstuk 1

De eerste reactie: Hoe nu verder?

De eerste periode van 24 juni tot 6 september is een vrij korte periode aangezien de Tweede Kamer van 8 juli tot 6 september met zomerreces is. Daardoor staan in deze periode de eerste reactie, de verbazing en vooral de onduidelijkheid centraal in de eerste debatten over de gevolgen van Brexit. Wat belangrijk is voor deze periode is de toestand in het Verenigd Koninkrijk. Minister-President Mark Rutte schetst de situatie in het Verenigd Koninkrijk als volgt:

De situatie in het Verenigd Koninkrijk is ernstig. Het land bevindt zich in een ernstige crisis, zowel monetair – het pond is ingestort – als constitutioneel. Het land is ten prooi gevallen aan krachten waardoor het woord «Verenigd» in «Verenigd Koninkrijk» wel eens ernstig ter discussie kan komen te staan. Ten slotte bevindt het land zich in een politieke crisis.¹

Op dat moment blijkt er geen plan te zijn voor een brexit in het Verenigd Koninkrijk. De voorvechters voor de brexit laten niks horen en zijn nergens te bekennen terwijl de Britse Premier, David Cameron, had laten weten af te treden. Dit hoofdstuk gaat over de eerste reacties van de Nederlandse regering op de gevolgen van brexit. Zien ze problemen voor de Nederlandse economie en zien ze heil in een zachte brexit of zien ze juist kansen met een harde brexit? Ook wordt er gekeken naar andere belangrijke onderwerpen. Hoe nu verder? Het zal gaan over de onderhandelingen en hoe de Nederlandse regering daarin staat, ook veiligheid is een belangrijke thema.

1.1 Kansen of nadelige gevolgen brexit

In het eerste grote debat over Europa, na het referendum, op 27 juni was er al meteen aandacht voor de gevolgen van de brexit voor de economie van zowel het Verenigd Koninkrijk als voor Nederland. Fractievoorzitter van de PVV, Geert Wilders, riep op om een vrijhandelsakkoord te tekenen tussen de Europese Unie en het Verenigd Koninkrijk. Hij zegt dat het Verenigd Koninkrijk dan sterker uit de Europese Unie komt. Gert-Jan Segers, fractievoorzitter van de ChristenUnie, roept ook op om een maximaal vrijhandelsakkoord te tekenen, niet zozeer voor het Verenigd Koninkrijk maar juist voor de Nederlandse belangen, specifiek de visserij, transportsector en de landbouw.² Volgens Velthuis en Emerson zouden zowel Wilders als Segers pleiten voor een zachte brexit aangezien ze een vrijhandelsakkoord willen om hiermee de economische gevolgen zo klein mogelijk te houden voor Nederland. De PvdA en VVD reageren niet op deze oproep alhoewel de fractievoorzitter van de PvdA, Diederik Samsom, wel oproept

¹HTK 2015-2016, Europese Raad, 21501-20, nr. 1138, 13 juli 2016, 46.

²HTK 2015-2016, Europese Raad, 21501-20, nr. 1138, 28 en 36.

om niet te focussen op de machtsstrijd in Londen maar op de belangen van werknemers van grote internationale bedrijven, waarvan hij verwacht dat die het eerst slachtoffer zullen zijn van deze brexit.³ Hij roept hier niet meteen om een vrijhandelsakkoord, maar laat wel zien de belangen van de werknemers voorop te hebben. Dit betekent dat de PvdA het liefst heeft dat de economische gevolgen zo klein mogelijk zijn en dus meer tegen een zachte brexit aanzit.

In het debat over de voorjaarsnota op 6 juli kwamen de mogelijke gevolgen van de brexit op de Nederlandse economie ter sprake. Pieter Omtzigt, Tweede Kamerlid van het CDA, vroeg hoe het zit met de kosten van de brexit, geschat op 10 miljard euro, door het Centraal Planbureau (CPB). Wouter Koolmees, Tweede Kamerlid van D66, had ook vragen over cijfers van het CPB, namelijk de verwachting dat de brexit structureel op jaarbasis 0,9% tot 2% groeiverlies leidt en vraagt dus om verheldering van de gevolgen van de brexit. Ook Carola Schouten, Tweede Kamerlid van de ChristenUnie, uit haar zorgen over de gevolgen van de brexit voor de Nederlandse Economie.⁴ Minister van Financiën, Jeroen Dijsselbloem, reageert door te zeggen dat de berekeningen van het CPB onzeker zijn en dat de berekeningen alleen voor de lange termijn zijn. Op korte termijn verwacht hij alleen gevolgen voor het Verenigd Koninkrijk en ziet hij kansen voor Nederland. Dijsselbloem vindt het 'goed denkbaar' dat bedrijven in het Verenigd Koninkrijk naar Nederland zullen gaan en dat de eerste gevallen van interesse er al zijn.⁵ Bij de oppositiepartijen waren er vooral zorgen over de kosten van de brexit, gebaseerd op berekeningen van het CPB, terwijl de Minister van Financiën de zorgen over de lange termijn enigszins wel deelt, vooral ook kijkt naar de kansen voor Nederland op de korte termijn. Een harde brexit zou in dat geval gunstiger zijn voor Nederland, want zonder een vrijhandelsverdrag kan het voor bedrijven gericht op Europa te duur worden in het Verenigd Koninkrijk en zouden dan naar Nederland kunnen komen. Dit zegt niet dat de Nederlandse regering voor een harde brexit gaat maar het laat wel zien dat ze kansen zien voor Nederland met een brexit op komst.

Op 5 juli was er een debat over het zeehavenbeleid. Tweede Kamerlid Salima Belhaj van D66 vroeg aan de Minister van Infrastructuur en Milieu Melanie Schultz van Haegen wat de gevolgen van de brexit voor de haven van Rotterdam zijn.⁶ Schultz van Haegen zegt hierover, nadat ze eerst verklaarde dat de gevolgen liggen aan de uitkomst van de toekomstige onderhandelingen, dat het Verenigd Koninkrijk een belangrijke handelspartner is en dat ze dat graag zo wil houden. Hoe ze dat wil doen is interessant. Ze zegt namelijk dat op een aantal punten 'alternatieven' gezocht moeten worden maar gaat niet in detail, ze zegt echter wel dat ze een goede onderlinge relatie wil houden en dat de stabiliteit in Europa gewaarborgd moet blijven.⁷ Hiermee hint ze op een zachte brexit maar niet per se. Door het feit dat ze het Verenigd Koninkrijk als een belangrijke handelspartner ziet voor de haven van Rotterdam en dat ze dat graag zo wil houden, is een vrijhandelsverdrag en daarmee een zachte brexit een logische stap. Volgens Velthuisen is een zachte brexit, met een vrijhandelsverdrag of op een andere manier, namelijk de beste manier om ervoor te zorgen dat de handel het minst geschaad wordt.⁸ Maar doordat ze het heeft over alternatieve manieren sluit ze een harde brexit niet uit, waarmee ze met andere constructies een vrijhandelsakkoord zou kunnen omzeilen.

³Ibid. 30.

⁴HTK 2015-2016, Voorjaarsnota 2016, 34485, nr. 105, 6, 10 en 11.

⁵HTK 2015-2016, Voorjaarsnota 2016, 34485, nr. 105, 14.

⁶HTK 2015-2016, Havens, 29862, nr. 104, 10 augustus 2016, 1.

⁷HTK 2015-2016, Havens, 29862, nr. 104, 2.

⁸Velthuisen, 'Brexit, en nu?', 2.

1.2 Hoe nu verder?

In de eerste debatten na de uitslag van het referendum was een belangrijke vraag hoe nu verder? De Nederlandse oppositie wilde weten hoe lang het ging duren voordat de brexit een feit was. Ook was er discussie over hoe Nederland de onderhandelingen in moest gaan. De discussie ging of exit ook echt exit betekent of dat Nederland toch nog goede banden met het Verenigd Koninkrijk wil houden. Halbe Zijlstra zegt in het debat op 27 juni dat de onderhandelingen niet opgejaagd moeten worden. De situatie in het Verenigd Koninkrijk en de chaos die daar is ontstaan betekent dat de Britten, volgens Zijlstra, de tijd nodig hebben om te gaan ‘uittrillen’.⁹ Hij benadrukt echter ook dat de Britten niet oneindig de tijd moeten krijgen omdat de onzekerheid over de gevolgen dan blijft en dat wil de VVD niet. Alexander Pechtold, fractievoorzitter van D66, vindt wel dat er haast bij de start van de onderhandelingen moet zijn. Omdat nadat artikel 50 is ingediend, je twee jaar de tijd hebt om te onderhandelen en dat er dus niet eindeloos gewacht moet worden voor het indienen van artikel 50 omdat de onzekerheid dan te lang blijft. Rutte benadrukt echter dat er geen mandaat voor het begin van de onderhandelingen is en dat eventuele sancties op het Verenigd Koninkrijk voor het uitstel van de onderhandelingen ook niet aan de orde zijn.¹⁰ In de eerste periode zal de Nederlandse regering geen druk hebben gelegd op het Verenigd Koninkrijk om artikel 50 in te dienen en daarmee de onderhandelingen te beginnen, ook al vinden ze wel dat het niet te lang mag duren. Interessant om te melden is dat de Nederlandse regering niet wil beginnen met onderhandelen met het Verenigd Koninkrijk voordat artikel 50 is ingediend: ‘Ik ben het eens met al diegenen die hier gezegd hebben dat je pas gaat onderhandelen als ook daadwerkelijk door het Verenigd Koninkrijk artikel 50 is getriggerd.’ aldus Mark Rutte.¹¹

In hetzelfde debat ging het ook over hoe er met het Verenigd Koninkrijk om moet worden gegaan. Zijlstra zegt dat alhoewel het Verenigd Koninkrijk nu uit de Europese Unie gaat, er geen strafexercitie moet zijn. Pechtold is het hiermee eens, echter vindt hij wel ‘eruit is eruit’¹² en vindt dat er een verschil moet zijn tussen erin en eruit. Samsom is voor een gematigde toon. Hij vindt de situatie al complex genoeg en pleit voor een rustige aanpak. Segers vindt de belangen te groot om de banden met het Verenigd Koninkrijk zomaar te verbreken. Rutte is het eens met zijn fractievoorzitter en zegt ook dat hij geen strafexpeditie wilt. Hij benadrukt dat een goede relatie met het Verenigd Koninkrijk van strategisch en economisch belang is. Zowel de PvdA en de VVD zijn niet voor een strafexpeditie en pleiten voor een rustige aanpak van de situatie. Beide partijen vinden het van belang dat er een goede relatie blijft/komt tussen Nederland en het Verenigd Koninkrijk.¹³

Veiligheid is ook een kwestie die speelde in de eerste periode. In een debat op 29 juni over veiligheid en de veiligheidsdiensten vroeg Belhaj van D66, naar de invloed van brexit op de samenwerking van veiligheidsdiensten binnen de EU. Minister van Defensie Jeanine Hennis-Plasschaert reageerde daarop door te zeggen dat de gevolgen van de brexit nog niet in te schatten waren, maar dat ze verwacht dat de samenwerking door zal blijven gaan. Ze noemde de Britten namelijk ‘in veel opzichten een belangrijke veiligheidspartner’.¹⁴ Ze benadrukt daarbij ook dat het van belang is dat de samenwerking doorgezet moet worden.¹⁵ Eenzelfde sentiment kwam naar voren in een debat over het Europese Openbare Ministerie 6 juli. Tweede Kamerleden van de VVD, D66 en de SP vroegen naar de gevolgen van brexit voor het Europese Openbare

⁹ *HTK* 2015-2016, Europese Raad, 21501-20, nr. 1131, 11.

¹⁰ *Ibid.*, 11, 46, 57 en 61.

¹¹ *Ibid.*, 57.

¹² *Ibid.*, 11.

¹³ *Ibid.*, 11-15, 22, 36 en 46.

¹⁴ *HTK* 2015-2016, Toezichtsverslagen AIVD en MIVD, 29924, nr. 143, 7 september 2016 13.

¹⁵ *HTK* 2015-2016, Toezichtsverslagen AIVD en MIVD, 29924, nr. 143, 7, 13.

Ministerie en wat dat zou betekenen voor de veiligheid in Europa en Nederland. Minister van Veiligheid en Justitie Ard van der Steur benadrukte dat het Verenigd Koninkrijk van essentieel belang is voor de veiligheidspositie van Nederland. Van der Steur zei zelfs al iets over de onderhandelingen namelijk: ‘Wij hebben er dus groot belang bij dat, als het zou komen tot een brexit, de afspraken die in Europa gemaakt zullen worden met het Verenigd Koninkrijk onze belangen op het gebied van veiligheid blijven behartigen.’¹⁶ Kort na de uitslag van het referendum in het Verenigd Koninkrijk lijkt het erop dat veiligheid een belangrijke punt van aandacht is voor de Nederlandse regering voor de brexit onderhandelingen.

1.3 Conclusie

De Nederlandse regering lijkt in een eerste reactie richting een zachte brexit te gaan. In het eerste debat over Europa op 27 juni kwam er van de kamer al de roep om een vrijhandelsakkoord met het Verenigd Koninkrijk. Alhoewel de regeringspartijen hier niet op in gingen was de PvdA wel duidelijk in haar standpunt dat de belangen van de werknemers voorop heeft en dat de economische gevolgen van de brexit zo klein mogelijk moeten zijn. In een debat over de haven van Rotterdam een paar dagen later laat Minister Schultz van Haegen weten dat de handel met het Verenigd Koninkrijk belangrijk is en dat ze dat graag wil houden. Hoe ze dit wil doen maakt ze niet duidelijk, maar volgens Velthuis is een zachte brexit daar de beste optie voor. In een debat over de voorjaarsnota gaat Minister Dijsselbloem in op de economische gevolgen van een brexit voor de Nederlandse begroting. De gevolgen geschetst door het CPB, zitten volgens Dijsselbloem vol met onzekerheden. Hij ziet juist kansen om grote bedrijven uit het Verenigd Koninkrijk naar Nederland te halen. Een zachte brexit zouden deze ambitie vermoeilijken.

Belangrijke onderwerpen richting de onderhandelingen over de brexit waren in het begin vooral de onderhandelingen zelf. Vanuit de kamer kwam er de vraag of er niet haast nodig is voor het starten van de onderhandelingen. De onzekerheden over wat een brexit zou betekenen zouden namelijk niet goed zijn voor de economie. Alhoewel de Nederlandse regering het hier mee eens was, zei de Minister-President dat gezien de chaos in het Verenigd Koninkrijk de Nederlandse regering geen druk zal zetten op het Verenigd Koninkrijk om artikel 50 te starten. Een ander belangrijk thema was de manier waarop Nederland de onderhandelingen in zou moeten gaan. Alhoewel niemand in de Tweede Kamer een strafexercitie wilde, was er wel het idee dat eruit ook eruit zou moeten betekenen. De Nederlandse regering benadrukte echter dat ze rustig en kalm de onderhandelingen in wilde gaan en benadrukte ook dat het Verenigd Koninkrijk van strategisch en economisch belang is voor Nederland en dus van hostiliteit geen sprake zou moeten zijn. Ditzelfde geldt voor het onderwerp veiligheid waar het Verenigd Koninkrijk als een cruciale partner wordt gezien.

¹⁶ *HTK* 2015-2016, JBZ-Raad, 32317, nr. 439, 12 september 2016, 21.

Hoofdstuk 2

Bezinning

De tweede periode is een lange periode van 6 september tot 17 januari. De eerste informele Europese toppen over de brexitonderhandelingen zonder het Verenigd Koninkrijk vinden plaats. De situatie in het Verenigd Koninkrijk is ook veranderd. Theresa May vervangt David Cameron als Minister-President en het pond en de economie van het Verenigd Koninkrijk lijken zich te gaan herstellen. Het Verenigd Koninkrijk herpakt zich dus enigszins en kondigt aan dat het artikel 50 in maart zal indienen waardoor de onderhandelingen over de brexit van start zullen gaan. In Nederland wordt verder gedebatteerd over de gevolgen van de brexit op Nederland. Een belangrijk nieuw onderwerp is de visserij. Deze sector zal volgens verwachtingen hard worden getroffen en dus komt de vraag wat de Nederlandse regering daar aan gaat doen. Verder is veiligheid in deze periode een belangrijk onderwerp. Het hoofdstuk begint echter met de wens van de Nederlandse regering om het Verenigd Koninkrijk in de interne markt te houden.

2.1 De interne markt

In een van de eerste debatten over Europa, na het zomerreces, op 14 september gaat het uiteraard over de gevolgen van de brexit. Minister-President Mark Rutte zegt daar: ‘Maar het doel is duidelijk, namelijk ervoor zorgen dat de interne markt zo veel mogelijk intact blijft.’¹ Het liefst houdt hij het Verenigd Koninkrijk in de interne markt van Europa. Hij krijgt bijval van Tweede Kamerlid Marit Maij van de PvdA in een debat een maand later. Zij zegt dat het voor Nederland het gunstigst is als het Verenigd Koninkrijk in de interne markt blijft. Voor Maij is het wel belangrijk dat het Verenigd Koninkrijk zich dan wel aan alle regels van de interne markt houdt en aan de voorwaarden voldoet. Rutte is het hier mee eens. Hij zegt namelijk dat de interne markt samengaat met het vrije verkeer. Hij benadrukt ook nog eens dat het in het belang is van Nederland dat de gesprekken op dit punt goed uitpakken.² Staatssecretaris van Economische Zaken Martijn van Dam zegt in een debat over de visserij dat het doel van Nederland in de brexitonderhandelingen is om er economisch zo sterk mogelijk uit te komen.³ De Nederlandse regering wil dat het Verenigd Koninkrijk onderdeel van de interne markt blijft en gaat daarmee voor de optie beschreven door Wallace en Vandenbussche. Het Verenigd Koninkrijk zou dan, net als Noorwegen, onderdeel blijven van de EER (Europese Economische Ruimte). Dit houdt namelijk in dat de invoertarieven op nul blijven.⁴ De optie, beschreven door Emerson, waarbij het Verenigd Koninkrijk, net als Zwitserland, zelf kan kiezen welke aspecten van de interne markt

¹HTK 2016-2017, Europese top Bratislava, 21501-20, nr. 111, 29 september 2016, 23.

²HTK 2016-2017, Europese top, 21501-20, nr. 11, 3 november 2016 8, 13 en 27.

³HTK 2016-2017, Binnenvisserij, 29664, nr. 155, 31 oktober 2016, 27.

⁴Vandenbussche, ‘Globale waardeketens, handelsschokken en jobs. Een toepassing op brexit’, 1.

het wel wil hebben en welke aspecten niet, is voor de Nederlandse regering geen optie.⁵ Ook lijkt de Nederlandse regering op zoek te zijn naar medestanders in Europa. Minister Koenders van Buitenlandse Zaken zei namelijk in een debat, over de Nederlandse onderhandelingsteam voor de brexitonderhandelingen, het volgende: ‘Uiteraard zoeken wij contacten met landen die net als wij via handel of investeringsrelaties nauw betrokken zijn bij het Verenigd Koninkrijk.’⁶ Van Dam zegt in een later debat over de visserij ook dat Nederland aan het verkennen is of er landen zijn die dezelfde economische belangen hebben of juist niet.⁷ Hieruit blijkt dat de Nederlandse regering aan het verkennen is in hoeverre de zachte brexit ook daadwerkelijk haalbaar is binnen de Europese Unie.

2.2 Veiligheid en de visserij

In deze periode, net als in de eerste periode, is defensie een belangrijk onderwerp. Zowel Minister Hennis-Plasschaert en Minister Van der Steur hadden benadrukt dat het Verenigd Koninkrijk ook na de brexit een belangrijke partner op gebied van veiligheid zou moeten blijven. Jasper van Dijk, kamerlid van de SP, vroeg zich af, bij een debat over defensie op 14 september, of de brexit een gevolg zou hebben op het defensiebeleid en of het Verenigd Koninkrijk betrokken zou blijven bij dit beleid. Hennis-Plasschaert zegt echter dat de Britten juist op het thema defensie zich gecommitteerd hebben, ook in Europa. Ze sluit echter niet uit dat er een andere relatie met het Verenigd Koninkrijk zal komen.⁸ Er komen ook specifiekere gevallen in het debat naar voren. In een debat op 12 oktober vroeg Tweede Kamerlid Madeleine van Toorenburg van het CDA naar de gevolgen van brexit op Europol aangezien de Britten daar een grote informatievoorziening voor zijn. Van der Steur geeft aan dat dit een moeilijk verhaal is omdat alleen landen van de EU lid zijn van Europol. Hij benadrukt echter wel dat het voor Nederland van extra belang is dat de Britten betrokken blijven bij de veiligheid, de manier waarop zal duidelijk worden in de onderhandelingen.⁹ In het debat over defensie op 8 november geeft Hennis-Plasschaert nogmaals aan dat Nederland graag heeft dat het Verenigd Koninkrijk na de brexit een cruciale rol blijft spelen. Ze geeft daarbij ook aan dat het Verenigd Koninkrijk dit ook wil. Het is alleen nog niet duidelijk hoe het Verenigd Koninkrijk deze rol gaat vervullen.¹⁰ De Nederlandse regering gaat de brexitonderhandelingen dus in met als doel het Verenigd Koninkrijk een belangrijke rol te laten houden op gebied van veiligheid in Europa.

Een nieuw onderwerp dat, veelvuldig, opkwam is de visserij. Tweede Kamerlid Eppo Bruins van de CU en Jaco Geurts van het CDA vroegen in het debat over de Nederlandse visserij op 12 oktober hoe de Nederlandse regering de belangen van de Nederlandse vissers gaat verdedigen in de brexitonderhandelingen. Staatssecretaris Van Dam reageerde daarop door aan te geven dat de visserij een sector is die misschien wel het meest te vrezen heeft voor een brexit. Dit komt omdat de Nederlandse vissers veel van hun bedrijvigheid in Britse wateren doen. Van Dam geeft aan dat over dit onderwerp afspraken moeten worden gemaakt met de Britten in de onderhandelingen over de brexit.¹¹ Op 9 november was er nog een debat over de toekomst van de visserij. Van Dam zegt hier dat het Verenigd Koninkrijk hoe dan ook een belangrijke partner blijft in het duurzaam vissen in de Noordzee. Hij zegt dat dit punt belangrijk moet zijn in de onderhandelingen over de Brexit. Verder in het debat benadrukt hij nogmaals hoe

⁵Emerson, *Which model for Brexit?* 2.

⁶HTK 2016-2017, Raad Algemene Zaken en Raad Buitenlandse Zaken, 21501-02, nr. 1700, 5 december 2016, 16.

⁷HTK 2016-2017, Landbouw- en Visserijraad, 21501-32, nr. 959, 2 januari 2017, 12.

⁸HTK 2016-2017, Defensieraad, 21501-28, nr. 146, 12 oktober 2016, 10 en 20.

⁹HTK 2016-2017, Schiphol mogelijk doelwit, 29754, nr. 11, 3 november 2016, 5, 7 en 11.

¹⁰HTK 2016-2017, Defensieraad, 21501-28, nr. 148, 11 en 28.

¹¹HTK 2016-2017, Binnenvisserij, 29664, nr. 155, 8, 21 en 26.

belangrijk de Britse wateren zijn voor de Nederlands visserij en zegt hij: ‘We zijn gezamenlijk volop bezig om de gevolgen van de brexit voor de visserij zo veel mogelijk in kaart te brengen en te verkennen welke strategie deze gevolgen zo beperkt mogelijk houdt.’¹² De belangen van Nederland gaan tegen de belangen van het Verenigd Koninkrijk in waar Nederlandse vissers mogen vissen. Volgens Van Dam gaat de Nederlandse regering de brexitonderhandelingen in met als doel om de gevolgen van de brexit zo beperkt mogelijk te houden. Daarbij vindt hij ook dat het Verenigd Koninkrijk van belang is voor het duurzaam vissen in de Noordzee en hij hoopt het Verenigd Koninkrijk daar betrokken bij te houden.

2.3 Conclusie

In de tweede periode lijkt de Nederlandse regering steeds meer te gaan voor een zachte brexit. Het wil het Verenigd Koninkrijk zelfs het liefst in de Europese interne markt houden, waarmee de optie, beschreven door Wallace en Vandenbussche, waarin het Verenigd Koninkrijk in de EER op dit moment een doel lijkt te zijn voor de Nederlandse regering. Dit zou namelijk de economische belangen van Nederland het best behartigen aangezien Nederland een grote handelspartner is van het Verenigd Koninkrijk. De Nederlandse regering is ook begonnen met het zoeken naar landen die dezelfde belangen hebben als Nederland om te zien of een zachte brexit mogelijk is. Veiligheid blijft in deze periode een belangrijk onderwerp. De Ministers van Defensie en van Justitie en Veiligheid benadrukken beiden dat het Verenigd Koninkrijk essentieel is voor de veiligheid van Nederland en Europa. De Nederlandse regering wil dat het Verenigd Koninkrijk een belangrijke rol blijft spelen op gebied van veiligheid na de brexit. De Britten hebben zelf ook uitgesproken dit te willen. De rol die het Verenigd Koninkrijk gaat spelen is echter nog niet duidelijk. Een ander belangrijk onderwerp in deze periode is de visserij. Deze sector zou een grote verliezer worden van een brexit, zeker als de vissers niet in Britse wateren meer mogen vissen. De Staatssecretaris van Economische Zaken heeft daarom als doel gesteld de economische gevolgen zo klein mogelijk te houden voor de visserij.

¹²HTK 2016-2017, Landbouw- en Visserijraad, 21501-32, nr. 949, 28 november 2016, 12 en 19.

Hoofdstuk 3

De toespraak van May

Minister-President Theresa May van het Verenigd Koninkrijk gaf op 17 januari 2017 een toespraak over hoe de Britse overheid de toekomst voor zich ziet. Hierbij hoort de manier waarop de Britten de EU zullen verlaten. Belangrijke punten in het plan van May zijn dat het Verenigd Koninkrijk uit de Europese interne markt stapt en controle over de migratiestromen terugpakt. Verder wil ze blijven samenwerken op het gebied van veiligheid en hoopt ze en een vrijhandelsverdrag te tekenen. Ze zegt er ook bij dat mochten de termen voor een soepele brexit er niet komen, ze niet terugdeinst om dan zonder een overeenkomst de Unie te verlaten.¹ Deze toespraak kwam behoorlijk binnen in Nederland. De Nederlandse regering had in periode twee nog gehoopt dat het Verenigd Koninkrijk in de Europese interne markt zou blijven. Een harde brexit heeft grote gevolgen op de Nederlandse economie en daar leek het nu wel op af te gaan. De Nederlandse regering had nog wel hoop, de Britten wilden namelijk wel een handelsverdrag. Dit hoofdstuk zal onderzoeken of de Nederlandse regering heil zag in deze nieuwe zachte brexit. Een belangrijk onderwerp dat opkwam in deze periode is hoe om te gaan met de rechten van Europeanen in het Verenigd Koninkrijk en met de rechten van Britten op het Europese vasteland.

3.1 Een zachte brexit?

Na de toespraak van May op 17 januari werd een zachte brexit, zoals de Nederlandse regering deze tot zover had gezien, onmogelijk. De Britten willen niet bij de interne markt horen omdat ze de migratie willen controleren. In periode twee was juist naar voren gekomen dat de Nederlandse regering het Verenigd Koninkrijk juist wel in de Europese interne markt wilde houden. Het debat de dag na de toespraak van May ging uiteraard ook over de punten van May. Tweede kamerlid Marit Maij van de PvdA concludeert hieruit dat er een harde brexit komt. Volgens Maij willen de Britten een soort douane-unie waardoor ze wel veel voordelen aan de interne markt hebben maar verder geen kosten aan hebben en dat gaat volgens Maij te ver; ‘Het uitgangspunt van Nederland moet, denk ik, zijn dat we een goede relatie met het land behouden, maar het kan niet zo zijn dat ze wel de lusten krijgen maar niet de lasten hoeven dragen.’² Minister van Economische Zaken Bert Koenders reageert door te zeggen; ‘Ik weet niet eens of de term «harde brexit» aan de orde is.’³ Koenders ziet ook dat het Verenigd Koninkrijk uit de interne markt stapt, maar hoort ook dat er een aantal sectoren belangrijk zijn voor het Verenigd Koninkrijk

¹The Telegraph, ‘Theresa May’s Brexit speech in full’ (versie 17 januari 2017), <http://www.telegraph.co.uk/politics/2017/01/17/theresa-mays-brexit-speech-full/> (23 januari 2018).

²HTK 2016-2017, Raad Algemene Zaken en Raad Buitenlandse Zaken, 21501-02, nr. 1714, 26 januari 2017, 3.

³HTK 2016-2017, Raad Algemene Zaken en Raad Buitenlandse Zaken, 21501-02, nr. 1714, 8.

en dat biedt kansen. Koenders ziet niet direct een harde brexit.⁴

In een debat over economische en financiële zaken op 25 januari argumenteerde Tweede Kamerlid Henk Nijboer van de PvdA dat Nederland geen handelsverdrag met het Verenigd Koninkrijk moet sluiten. De Britten waren namelijk van plan om de vennootschapsbelasting drastisch te verlagen om bedrijven naar het Verenigd Koninkrijk te lokken. Volgens Nijboer zou Nederland niet een verdrag moeten sluiten met een mogelijk ‘ontwikkingseiland’.⁵ Minister van Financiën Jeroen Dijsselbloem benadrukt juist dat een handelsakkoord van groot belang is voor Nederland, Europa en het Verenigd Koninkrijk en dat hij zich daarop aan het verdiepen is.⁶

In een debat over Europa op 2 februari betoogde Tweede Kamerlid Roelof Bisschop van de SGP dat een harde brexit grote consequenties kan hebben voor het Nederlandse bedrijfsleven, visserij en landbouw.⁷ Terwijl Tweede Kamerlid Anne Mulder van de VVD een paar dagen later juist zei dat een te softe brexit ook niet goed is. Dit zou namelijk kunnen leiden dat andere landen de EU gaan verlaten.⁸ Tweede Kamerleden Maij en Mulder plaatsen beide vraagtekens bij de manier waarop het Verenigd Koninkrijk een brexit wilt. Maij vindt niet dat het Verenigd Koninkrijk de lusten mag krijgen zonder dat ze daar de lasten voor betalen terwijl Mulder bang is dat een gunstige brexit voor het Verenigd Koninkrijk kan leiden tot meer landen die de EU verlaten. Nijboer spreekt zelfs uit dat er helemaal geen vrijhandelsakkoord getekend moet worden. Minister Dijsselbloem en Minister Koenders houden de deur wel open voor een handelsakkoord. Dijsselbloem zegt dat een handelsakkoord van groot belang is voor de Nederlandse economie en Koenders ziet kansen om na een brexit toch nauw samen te werken op economisch gebied. Met de toespraak van May lijkt de zachte brexit, waarbij het Verenigd Koninkrijk in de EER blijft, beschreven door Vandenbussche geen optie en stapt de Nederlandse regering ook van deze optie af. Van een harde brexit, waarbij het Verenigd Koninkrijk naar de handelstarieven van de WTO gaat, beschreven door van den Bogaert en Cuijvers, is ook niet meteen aan de orde, zeker niet als het aan de Nederlandse regering ligt. De zachte brexit optie beschreven door Emerson en Velthuijsen met een vrijhandelsakkoord is nu de gewenste optie van de Nederlandse regering geworden.

3.2 De toekomst van Europese burgers

Net als in de tweede periode is ook nu de visserij nog een belangrijk onderwerp. Het onderwerp is in de vorige periode uitgebreid besproken waardoor er in deze periode gekeken wordt naar de ontwikkelingen. In een debat over de Europese Unie deed Europarlementariër van de CU/SGP Peter van Dalen een oproep om de vissers te helpen. Volgens Van Dalen willen de Britten dat Nederlandse vissers niet meer in Britse wateren mogen vissen.⁹ Eerder zei Staatssecretaris Van Dam dat de visserij veel te verliezen had bij de brexit en dat het onderdeel zal zijn van de onderhandelingsinzet.¹⁰ Dit toont aan dat de belangen van de vissers in deze periode nog altijd belangrijk blijven.

Nederlandse burgers in het Verenigd Koninkrijk werden een aandachtspunt voor de Nederlandse regering na de toespraak van May op 17 januari. Er ontstond onduidelijkheid over de verblijfsvergunningen en over de toekomst van Nederlandse burgers in het Verenigd Koninkrijk.

⁴Ibid., 9.

⁵HTK 2016-2017, Raad voor Economische en Financiële Zaken, 21501-07, nr. 1417, 16 februari 2017, 3.

⁶HTK 2016-2017, Raad voor Economische en Financiële Zaken, 21501-07, nr. 1417, 10.

⁷HTK 2016-2017, Informele Europese top, nr. 48, 3 maart 2017, 6.

⁸HTK 2016-2017, Staat van de Europese Unie, 34648, nr. 51, 22 maart 2017, 2.

⁹HTK 2016-2017, Staat van de Europese Unie, 34648, nr. 51, 19.

¹⁰HTK 2016-2017, Landbouw- en Visserijraad, 21501-32, nr. 963, 3 februari 2017, 18.

In een debat een dag na de toespraak van May vroegen Tweede Kamerleden Maij en Henry van Bommel de Minister van Buitenlandse Zaken om verheldering van de toekomst van de Nederlandse burgers in het Verenigd Koninkrijk. Minister van Buitenlandse Zaken Koenders reageert hierop door te zeggen dat hij weet van de onzekerheden, maar dat de plannen van het Verenigd Koninkrijk niet concreet genoeg zijn om de gevolgen goed in te schatten. Hij voegt daaraan toe dat hij daar zo snel mogelijk invloed op wil uitoefenen binnen de onderhandelingskaders.¹¹ In een debat over de staat van de Europese Unie op 9 februari is het weer Van Bommel, dit keer samen met Tweede Kamerlid Anne Mulder van de VVD, die naar de rechten van zowel de Europese burgers in het Verenigd Koninkrijk als Britse burgers in Europa vraagt. Hij dringt Nederland en de EU aan om concrete afspraken te maken met het Verenigd Koninkrijk. Rutte reageert dat hij deze kwestie liever buiten de onderhandelingen oplost; ‘Het zou mooi zijn als dit weg kan blijven uit de onderhandelingen waarbij je afwegingen moet maken tussen de verschillende belangen, als het een apart chapter zou kunnen zijn.’¹² Ik denk dat dat van groot belang is.’ Hij benadrukt ook dat er duidelijkheid moet zijn over de rechten van de burgers voordat de onderhandelingen over de brexit voorbij zijn. De rechten van Nederlandse burgers in het Verenigd Koninkrijk zijn in de laatste periode een belangrijk punt geworden voor de Nederlandse regering in aanloop naar de brexitonderhandelingen.

3.3 Conclusie

Na de toespraak van May werd duidelijk dat de zachte brexit die de Nederlandse regering voor ogen had niet ging gebeuren. Tweede Kamerleden Maij en Mulder vonden dat de Britten niet zomaar alles moesten krijgen. Geen lusten zonder de lasten. Nijboer vond dat er helemaal geen handelsakkoord moest komen vanwege de verlaging van de vennootschapsbelasting door het Verenigd Koninkrijk. Minister Dijsselbloem vond echter dat de economische belangen te groot zijn voor Nederland om niet voor een handelsakkoord te gaan. Minister Koenders ziet ook niet direct een harde brexit en zag ook mogelijkheden om een handelsakkoord te sluiten. De Nederlandse regering stond zeker open voor een zachte brexit. Het zou zelfs belangrijk zijn voor de Nederlandse economie.

Een belangrijk onderwerp wat in deze periode opkwam is hoe de rechten van Nederlanders en Europeanen in het Verenigd Koninkrijk beschermd moesten worden en andersom. Door de toespraak van May kwam onduidelijkheid over de toekomst van veel Europeanen in het Verenigd Koninkrijk. De Nederlandse regering wilde zo snel mogelijk duidelijkheid en wilde niet dat Europese burgers de dupe zou worden van onderhandelingen over deze rechten.

¹¹ *HTK* 2016-2017, Raad Algemene Zaken en Raad Buitenlandse Zaken, 21501-02, nr. 1714, 2, 3, 9 en 10.

¹² *HTK* 2016-2017, Staat van de Europese Unie, 34648, nr. 51, 26.

Conclusie

De vraag: ‘welke punten komen naar voren in de Tweede Kamerdebatten, tussen 23 juni 2016 en 29 maart 2017, die belangrijk zijn voor Nederland bij het begin van de brexitonderhandelingen?’ kan nu beantwoord worden. In de conclusie zal eerst worden gerefereerd naar waarom dit onderzoek van belang is. Hierna volgen de hoofdlijnen uit de hoofdstukken wat leidt tot de beantwoording van de hoofdvraag. Tot slot is er een reflectie en zijn er suggesties voor verder onderzoek.

De literatuur over de gevolgen van de brexit is voornamelijk gericht op de gevolgen voor het Verenigd Koninkrijk. Dhingra, Kierzenkowski en Busch en Matthes beschrijven alledrie dat de brexit grote economische gevolgen heeft voor het Verenigd Koninkrijk. Dhingra benadrukt echter wel dat de gevolgen van de brexit zullen afhangen van de resultaten van de onderhandelingen. Eenzelfde situatie wordt geschetst over de gevolgen van de brexit voor Nederland. Velthuisen en Van Berkum en Terluin zijn het in hun analyse over de gevolgen van de brexit op de Nederlandse economie behoorlijk met elkaar eens. Ze verwachten dat het pond zal dalen waardoor goederen uit Nederland relatief duurder worden voor het Verenigd Koninkrijk. Hierdoor zal de export naar het Verenigd Koninkrijk afnemen. Ze betogen ook dat de effecten van de brexit pas echt duidelijk worden als de uitslag van de onderhandelingen bekend zijn. Alle vijf de auteurs beschrijven dat de uitslag van de onderhandelingen van belang zijn voor de gevolgen van de brexit op de economie. Aangezien de uitslag van de onderhandelingen cruciaal is voor de gevolgen van de brexit is het van belang om te weten hoe overheden deze onderhandelingen ingaan. Hier komt ook de hoofdvraag van dit onderzoek uit.

De twee deelvragen ‘wil de Nederlandse regering een harde of zachte brexit?’ en ‘wat zijn de andere belangrijke onderwerpen in het Nederlandse politieke debat aangaande brexit?’ helpen om een antwoord te krijgen op de hoofdvraag. De eerste deelvraag gaat namelijk over de economische gevolgen, specifiek de handel en met de tweede vraag kunnen de andere belangrijke aspecten voor de onderhandelingen besproken worden. De hoofdstukken zijn chronologisch opgedeeld zodat de ontwikkeling te zien is, maar ook om aandacht te geven aan de verandering in context in deze periode. Zo kan opgemerkt worden dat de onderwerpen en toon verandert na het zomerreces. De toespraak van de Minister-President van het Verenigd Koninkrijk, Theresa May, was een schok maar tegelijkertijd ook een houvast voor de Nederlandse regering. De Nederlandse regering wist nu tenminste een beetje waar het aan toe was.

De eerste periode werd gekenmerkt door schok, verbazing en ongeloof. De Nederlandse regering probeert kalm te blijven en benadrukt dat de gevolgen van brexit op de Nederlandse economie zo klein mogelijk moet zijn. Volgens Velthuisen en van Berkum en Terluin zou dat een zachte brexit zijn. Minister van Financiën, Dijsselbloem, ziet ook kansen. Zo zijn er verschillende internationale bedrijven die interesse hebben om hun hoofdkantoor te verplaatsen naar Nederland. Als het Verenigd Koninkrijk toegang heeft tot de interne markt zou die verplaatsing echter

niet nodig zijn. Belangrijke onderwerpen in deze periode zijn hoe de onderhandelingen moeten verlopen. De Nederlandse regering wil absoluut geen strafexercitie, maar eruit moet ook eruit betekenen.

De tweede periode werd gekenmerkt door bezinning. Iedereen was bijgekomen en de situatie in het Verenigd Koninkrijk was aanzienlijk verbeterd op zowel politiek als economisch vlak. De Nederlandse regering ging steeds meer richting de kant van een zachte brexit op. Ze wilden het liefst dat het Verenigd Koninkrijk in de interne markt zou blijven en dachten dat dit ook mogelijk was. In deze periode wilde ze een zachte brexit zoals beschreven door Wallace, namelijk dat het Verenigd Koninkrijk in de EER zou blijven. De Nederlandse regering was ook al bezig met het zoeken van bondgenoten, landen die ook economisch belang hadden bij een zachte brexit. Er waren twee belangrijke onderwerpen die opkwamen. De Nederlandse regering vindt het cruciaal voor de veiligheid van Nederland dat het Verenigd Koninkrijk betrokken zou blijven op het gebied van veiligheid. Het andere belangrijke onderwerp was de visserij. Deze sector zou het meest te verliezen hebben aangezien de kans groot was dat ze niet meer zouden mogen vissen in Britse wateren. Dit zou voor veel vissers catastrofaal zijn.

Na de toespraak van May op 17 januari werd duidelijk dat het Verenigd Koninkrijk niet in de interne markt zou blijven, en dat de optie beschreven door Wallace en Vandenbussche niet mogelijk zou zijn. Tweede Kamerleden vonden dat het Verenigd Koninkrijk niet de lusten kon hebben zonder de lasten. Minister Dijsselbloem en Minister Koenders vonden echter dat de economische belangen van Nederland voor op moest staan en dat een handelsakkoord tot de mogelijkheden moet behoren. Dit is een zachte brexit die beschreven wordt door Emerson en Velthuisen. Een belangrijk onderwerp in deze periode is de rechten van Nederlanders in het Verenigd Koninkrijk. Na de toespraak van May was het onduidelijk wie er mochten blijven en wie eventueel zouden moeten vertrekken. De Nederlandse regering wilde dit zo snel mogelijk opgelost hebben.

Welke punten komen naar voren in de Tweede Kamerdebatten, tussen 23 juni 2016 en 29 maart 2017, die belangrijk zijn voor Nederland bij het begin van de brexitonderhandelingen? De vraag of Nederland een zachte of een harde brexit wilde is dat het vanaf het begin af aan het meeste richting een zachte brexit ging. De economische gevolgen van een harde brexit zouden te groot zijn voor de Nederlandse economie. Het liefst wilde de regering het Verenigd Koninkrijk in de interne markt houden maar dat wilde het Verenigd Koninkrijk niet. Een zachte brexit met een vrijhandelsakkoord, beschreven door Emerson en Velthuisen, heeft de voorkeur voor de Nederlandse regering omdat een vrijhandelsakkoord de economische belangen van Nederland het meest zou behartigen. De onderwerpen die Nederland meeneemt de onderhandelingen in zijn veiligheid en de visserij. Op het gebied van veiligheid ziet Nederland een belangrijke rol voor het Verenigd Koninkrijk. Voor de visserij is de Nederlandse regering vooral bang dat de visserij hard geraakt zal worden als ze niet in Britse wateren mogen vissen. De Nederlandse regering heeft laten blijken dat de onderhandelingen geen strafexercitie moeten worden en dat ze op zoek gaan naar een nieuwe relatie. Dus de punten die naar voren komen zijn dat Nederland een zachte brexit wil, dat het Verenigd Koninkrijk betrokken blijft bij veiligheidskwesties in Europa en dat het liefst de Nederlandse vissers toegang tot de Britse wateren blijven houden.

In het academisch debat over de gevolgen van de brexit voor het Verenigd Koninkrijk, de Europese Unie en Nederland blijkt dat de gevolgen sterk afhankelijk zijn van de uitkomsten van de brexitonderhandelingen. Specifiek of het Verenigd Koninkrijk in de Europese interne markt zal blijven of niet, of dat er een vrijhandelsakkoord zal komen of niet. Dit onderzoek toont aan dat het Verenigd Koninkrijk hoogstwaarschijnlijk niet in de interne markt zal blijven. De Nederlandse regering gaat wel voor een vrijhandelsakkoord omdat het doorheeft wat de economische gevolgen zullen zijn en zetten alles in om deze gevolgen zo klein mogelijk te houden.

Voor toekomstig onderzoek is het interessant om te onderzoeken of de Nederlandse regering in interviews en toespraken hetzelfde beeld geeft als in de Tweede Kamerdebatten. Dat is zeker iets wat in dit onderzoek miste. Verder is het interessant om te zien of, en hoe de standpunten van de Nederlandse regering zijn veranderd gedurende de onderhandelingsperiode.

Literatuurlijst

Bronnen

- *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (hierna: *HTK*) 2015-2016, Europese Raad, 21501-20, nr. 1131, 13 juli 2016.
- *HTK* 2015-2016, Havens, 29862, nr. 104, 10 augustus 2016.
- *HTK* 2015-2016, JBZ-Raad, 32317, nr. 439, 12 september 2016.
- *HTK* 2015-2016, Toezichtsverslagen AIVD en MIVD, 29924, nr. 143, 7 september 2016.
- *HTK* 2015-2016, Voorjaarsnota 2016, 34485, nr. 105, 11 augustus 2016.
- *HTK* 2016- 2017, Binnenvisserij, 29664, nr. 155, 31 oktober 2016.
- *HTK* 2016-2017, Defensieraad, 21501-28, nr. 146, 12 oktober 2016.
- *HTK* 2016-2017, Defensieraad, 21501-28, nr. 148, 28 november 2016.
- *HTK* 2016-2017, Europese top, 21501-20, nr. 11, 3 november 2016.
- *HTK* 2016-2017, Europese top Bratislava, 21501-20, nr. 111, 29 september 2016.
- *HTK* 2016-2017, Informele Europese top, nr. 48. 3 maart 2017.
- *HTK* 2016-2017, Landbouw- en Visserijraad, 21501-32, nr. 949, 28 november 2016.
- *HTK* 2016-2017, Landbouw- en Visserijraad, 21501-32, nr. 959, 2 januari 2017.
- *HTK* 2016-2017, Landbouw- en Visserijraad, 21501-32, nr. 963, 3 februari 2017.
- *HTK* 2016-2017, Raad Algemene Zaken en Raad Buitenlandse Zaken, 21501-02, nr. 1700, 5 december 2016.
- *HTK* 2016-2017, Raad Algemene Zaken en Raad Buitenlandse Zaken, 21501-02, nr. 1714, 26 januari 2017.
- *HTK* 2016-2017, Raad voor Economische en Financiële Zaken, 21501-07, nr. 1417, 16 februari 2017.
- *HTK* 2016-2017, Schiphol mogelijk doelwit, 29754, nr. 11, 3 november 2016.
- *HTK* 2016-2017, Staat van de Europese Unie, 34648, nr. 51, 22 maart 2017.

Secundaire literatuur

- Armstrong, Kenneth, *Brexit Time: Leaving the EU - Why, How and When?* (Cambridge 2017).
- Busch, Berthold en Jurgen Matthes, *Brexit – The Economic Impact: A Meta-Analysis* (Keulen 2016).
- Dhingra, Swati, Gianmarco Ottaviano, Thomas Sampson en John Van Reenen, *The consequences of Brexit for UK trade and living standards* (Londen 2016).
- Emerson, Michael, *Which model for Brexit?* (Brussel 2016).

- Kierzenkowski, Rafal, Nigel Pain, Elena Rusticelli en Sanne Zwart, *The Economic Consequences of Brexit: A Taxing Decision* (Parijs 2016).
- Schout, Adriaan, ‘Frans-Duitse EU-tandem zet Nederland voor het blok’, NRC Handelsblad, 19 juni 2017.
- The Telegraph, ‘Theresa May’s Brexit speech in full’ (versie 17 januari 2017), <http://www.telegraph.co.uk/politics/2017/01/17/theresa-mays-brexit-speech-full/> (23 januari 2018).
- Van Berkum Siemen en Ida Terluin, *Brexit en de agrarische handel met het VK* (Wageningen 2017).
- Van den Bogaert, Stefaan en Armin Cuyvers, ‘Brexit: Over & Out?’, *Nederlands Juristenblad* (2016) 36, 2666-2677.
- Van Ham, Peter, ‘Nederland raakt invloed in EU kwijt na een Brexit’, *de Volkskrant*, 2 maart 2016.
- Velthuisen, Jan Willem, ‘Brexit, en nu?’, <https://www.pwc.nl/nl/assets/documents/pwc-brexit-leaflet.pdf> (5 januari 2018).
- Wallace, Helen, ‘Heading for the Exit: the United Kingdom’s Troubled Relationship with the European Union’, *Journal of Contemporary European Research* 12 (2016) 4, 809-815.